

A kősó bányászatának átalakulása Erdélyben az Árpád-korban

Erdélyben, Máramarosban hatalmas sókészletet rejt a föld mélye. Az ásvány több helyütt kibúvik a felszínre vagy annak közelében található, ám sokfelé 13–19 méter vastag kavics, homokkő fedi, vagy még mélyebben található. Több helyütt szabályos vagy szabálytalan horpák, bányatavak tanúskodnak a hajdani bányászatról.¹

A rómaiak a völgytalpakon négyszögletes nyílt gödröket (kamrákat) ástak, és legfeljebb 17–34 méter mélyre mentek le. Ha a kamra beomlott, vagy a benyomuló vizet nem tudták elvezetni, felhagytak a kitermeléssel, és kissé távolabb nyitottak új bányát.² Sajnos keveset tudunk a népvándorlaskori bányászatról.³ A honfoglalók a 10. század elején megszállták Erdélyt, Kolozsváron katonai bázist alakítottak ki, ami feltehetően a tágabb környéken folyó sóbányászatot vígyázta. Régészeti emlékeik a Maros völgyében, Torda környékén, Désen szintén előkerültek, ami arra utal, hogy fontosnak tartották ezt az ásványi kincset.⁴

Gyula leverése (1003) után a királyi hatalom kiterjedt Erdélyre, a sóbányák uralkodói birtokká váltak. A 11. században felépült ispáni várak (így Tordavár, Doboka, Kolozsmonostor, Gyulafehérvár) biztosították a táj, benne a bányák, az ország belsejébe vezető utak, a fontos vízi út, a Maros védelmét.⁵

¹ *Liszkey Gusztáv*: A kősó-bányák Erdélyben (Schmidt Alajos után). Bányászati és Kohászati Lapok 4. (1871) passim; *Orbán Balázs*: Torda város és környéke I–II. Bp. 1986. II. 272–275., 282–284.; *Pompei Mureșan*: Aspecte etnografice din exploatarea sării în trecut la Ocna-Dej. Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1962–1964. Cluj 1966. 394–396.

² *Lajos Balla*: Contribution à l’histoire de l’extraction du sel et du fer dans les mines de la Danube romaine. In: *Ethnographica et Folkloristika Carpathica* 1. Red. Zoltán Ujváry. Debrecen 1979. 176–180.; *Volker Wollmann*: Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană. Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien. Cluj-Napoca/Klausenburg 1996. 405–417.; A magyar bányászat évezredes története I. Szerk. dr. Faller Béla, dr. Kun Béla, dr. Zsámboki László. Bp. 1997. 49.

³ *Vékony Gábor*: Sókereskedelem a Kárpát-medencében az Árpád-kor előtt. In: Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 655–661.; *Sófalvi András*: Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből. Székelyudvarhely 2005. 165–169. Vízaknán 7–9. századi temető található – *Gáll Erwin*: Az Erdélyi medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői. Szeged 2013. 836.

⁴ *Gáll E.*: Az Erdélyi medence i. m. 50., 98., 108., 308., 822–835.

⁵ *Bóna István*: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Erdély a keresztény magyar királyságban. Tanulmányok. Kolozsvár 2001. 84–91.; *Gáll Erwin*: Doboka – IV. vártertség templom körüli temetője. Kolozsvár 2011. 51–55.; *Gáll E.*: Az Erdélyi medence i. m. 500., 530., 535., 545., 841.

Noha később alkalmanként egyháziak, illetve világi személyek kaptak adományba sóaknákat, az uralkodók vigyáztak arra, hogy a bányák legnagyobb része a királyi család kezében maradjon. A só ugyanis a belkereskedelem egyik legfontosabb árucikkének számított, és külföldre is vittek belőle. A bányászat, a termék eladása, szállítása, a külkereskedelem, a cikk megvásárolása tetemes hasznot hozott az uralkodóknak. Az adatok arra utalnak, hogy a kitermelés a 12. században jelentős lehetett. Szállításába, árusításába a 11–13. században az egyháziak is bekapcsolódtak.⁶

1092-ben Szent László király 24 *mansiót* adományozott a bakonybéli apátságnak azzal, hogy ezek évente négy alkalommal sót szállítsanak. Ők azonban önkényesen később visszatértek a király szolgálatába, amit a szerzetesek nem néztek tétlenül. Hosszas pereskedés után, 1131-ben sikerült az apátságnak őket visszaszereznie. Az erről szóló oklevél lejegyezte a 24 *mansio* nevét.⁷ Ugyanezeket a neveket találjuk az 1086. évi (nem hiteles) bakonybéli összeírás harmadik kiegészítésében, amelynek tartalma eltér mindattól, amit az 1131. évi oklevélből megtudunk. Eszerint az apátság a királytól sóaknát kapott, ahol a *mansió*knak sóköveket kell kiásniuk (*ut ipsimet lapides salis efodiant*). Továbbá az uralkodó a monostornak három hajót ajándékozott, amelyekkel évente háromszor kellett a *mansió*knak a kiásott (*fossatos*) ásványt elszállítaniuk. Eme három alkalommal a szállítmányok vámmentességet élveztek. A szöveg ugyan Szent László nevében íródott, de a 12. század végén – 13. század elején keletkezhetett. Az oklevélben olvasható nevekből ítélve a szolgálónépek magyarok voltak.⁸

Nem tudjuk, hogy 1131 után a bakonybéli monostor mikor juthatott esetleg hozzá a sóaknához. Úgy tűnik, a szöveget követve, hogy a László király által adott solga háztartások feladata bővült a bányászattal, miközben szállítási kötelezettségük növekedett volna. Árulkodó, hogy három hajóval háromszor vámmentesen lehetett ezt a terméket szállítani. Ilyen típusú adományok mintája a bizerei monostor kiváltsága volt, amelyekre III. Béla korától vannak adataink. Bakonybél jogai nem lehettek szilárdak, és már a 13. században sem tudta érvényesíteni őket.⁹

⁶ Paulinyi Oszkár: A sóregálé kialakulása Magyarországon. In: Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából. Szerk. Buza János, Draskóczy István. Bp. 2005. 13–24.; András Kubinyi: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In: Stadt und Salz. Hrsg. Wilhelm Rausch. Linz 1988. 213–217.; Weisz Boglárka: Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és -kereskedelem történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica 125. Szerk. Almási Tibor, Makk Ferenc. Szeged 2007. 43–56.

⁷ Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Főszerk. Györffy György. Bp. 1997. 48.

⁸ Diplomata Hungariae antiquissima I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992. 247–249., 255. Dreska Gábor magyar fordítása: Árpád-kori oklevelek i. m. 117.; Erdély rövid története. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Barta Gábor. Bp. 1989. 138–139. (a vonatkozó részt Bóna István írta). Az oklevélben a 'salifodium' szó olvasható. Értelmére vö. Magyar művelődéstörténet II. Magyar renaissance. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1939. 440.

⁹ Weisz B.: Megjegyzések i. m. 47–48.; A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története I–VIII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. Bp. 1902–1913. (a továbbiakban: PRT) VIII. 40–41., 249–250.

A sóbányát jelentette szláv eredetű 'akna' szavunk, amit őseink 'nyílás' értelemben vettek át. A nyelvtudomány szerint épp a magyarságnál nyerte el 'sóbánya' értelmét.¹⁰ Vagyis a magyar nyelv a szót a föld felszínéről függőleges irányban megnyitott, és ásott/vágott üregre alkalmazta, amit a bányászat igényei szerint mélyítettek, tágitottak tovább. A szó korai sóbányászatunk helyi szláv előzményeire utal.¹¹

1177-ben az aradi káptalan erdélyi birtokai, Torda és Asszonynepe határjárásában mint földrajzi nevet olvassuk a szót *Akna* falu, illetve egy nagy hegy, *Acnahege* elnevezésében. A káptalan tordai birtokának határa egy helyen *ad latus montis salisfodine* megy. Úgy látszik, (szemben a rómaiakkal) itt az aknát nem a völgyben, hanem a hegyen, hegyoldalon nyitották meg.¹² 1222-ben II. András király a Német Lovagrendnek többek között *salisfodinas, quae Akana vocantur*, valamint a kibányászott termék s más cikkek szállítására az Olton és a Maroson 6-6 sószállító hajót adott.¹³ Vízakna latin neve, *Salisfodium*, utal arra, hogy eredetileg a helységet Aknának hívták, s a Vízakna/Salzburg név későbbi (de már a 13. században megvolt).¹⁴

A fenti adatok azt mutatják, hogy a latin *salifodina/salisfodina* szót joggal lehet aknának fordítani. Az akna maga a bányauzem volt.¹⁵ A latin szó többször előkerül okleveleinkben.¹⁶ 1272-ben V. István király Tordán az aknát (*salifodinam*) újból az erdélyi káptalannak adta. Az adományt utódai megerősítették. A káptalan szabadon vágathott sót, eladhatta. Az 1330-as években még birtokolta. Emellett Tordán a 13. század második felében volt aknája (*salifodina*) Pál bánnak is. A királyi bányát nem számítva tehát az 1270-es években itt legalább két aknabirtokossal számolhatunk.¹⁷

¹⁰ *Knieszsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. Bp. 1955. 60–61. Szerinte bánya szavunk a középkorban csak fémhányát jelentett. (Uo. 77.)

¹¹ *Kristó Gyula*: A korai Erdély (895–1324). Szeged 2002. 47–53. Felvethető, hogy esetleg már a 11–12. században számolnunk kell német bányászokkal. Felmerült ugyanis, hogy a *Sahtutt*, *Sahousut*, *Saythwsuth* útnevek, *Sahtu* (1131), *Sohtteluk/Sahteluke* földrajzi nevek a *Schacht* (= akna) német szóval hozhatók kapcsolatba. *Benkő Loránd*: Helynévi adatok a sószállítás régi magyar terminológiájához. In: *Uő: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1998. 169–176. Ezeket a neveket korábban a 'só' szóból magyarázták. (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Főszerk. Benkő Samu. Bp. 1967–1984. III. 564.) Érdekes, hogy a középfelnémet 'Schacht' szóra az első német adat 13. századi. (Etymologisches Wörterbuch des Deutschen I–II. Berlin 1993. II. 173–174.) Megjegyezhető, hogy a 12. század első feléig Erdélyben kevés német telepedett le. (*Kristó Gy.*: A korai i. m. 157.)

¹² Erdélyi okmánytár I–III. Közléteszi: Jakó Zsigmond. Bp. 1997–2004. (a továbbiakban: EO) I. 13–14. sz.; A magyar bányászat története i. m. 49.

¹³ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* I. Hrsg. Franz Zimmermann, Carl Werner. Hermannstadt 1892. 19.; EO I. 119. sz. Az oklevél hitelével kapcsolatban esetleg kétség merülhet fel.

¹⁴ Györffy, Földr. II. 194.

¹⁵ *Bartal Antal*: A magyarországi latinság szótára. Bp. 1901. 588.

¹⁶ PRT I. 615., 620., 724.; ÁUO XI. 220.; EO I. 205. stb.

¹⁷ EO I. 315., 345., 357., 364., 473. sz.; II. 564., 621., 708. sz.; III. 1036. sz.

Sajnos alig tudunk valamit mondani arról, hogy miként nézett ki egy akna. 1248-ban IV. Béla több falu tizedéért cserébe többek között az egri püspöknek adta a sóbánya árkat vagy szabad aknáját (*unum fossatum sive foveam salifodine liberam*) Désaknán azzal a kiváltsággal, hogy az itt fejtett sót szárazon és vízen, hajón és szekéren vámmentesen Egerbe viheti és ott eladhatja.¹⁸

A *fovea* gödröt, üreget, bemélyedést, vápát, vermet, lyukat és alkalmanként aknát jelentett.¹⁹ Bányavidékeken használták gyakran a szót az utóbbi értelemben.²⁰ A Szent Kinga legenda 14. század eleji lengyelországi szerzője ezzel a szóval jelölte azt a sóaknát, ahová Magyarországon a királyleány beejtette a gyűrűjét, s azt az aknát, ahol a lengyel bányászok Bochniában meglették.²¹

Idézett forrásunkban a *fovea* mintegy magyarázza a *fossatum* szó jelentését. Ez utóbbi árkot, mélyedést, csatornát, medret, sáncot, gödröt, vermet jelentett.²² A szó használatának értelmezéséhez idézhető, hogy 1340-ben Hibbén abból a célból, hogy aranyat keressenek, *fossatum aurifodine* kezdtek el ásni. Ez esetben kutatóárokról, tehát felszíni tevékenységről lehetett szó.²³ Mindebből arra következtethetünk, hogy az 1248. évi adomány fogalmazója olyan (elnyúló,

¹⁸ Az okmány I. Károly 1326. évi átírásában maradt fenn. Árpád-kori oklevelek a Heves megyei Levéltárban. Szerk. Kondorné Látkóczi Erzsébet. Eger 1997. 15. Helyes jelzete: DF 210 758. A kereskedelmi kiváltságra, szabadságra l. *Weisz B.*: Megjegyzések i. m. passim, újabban pedig *Weisz Boglárka*: A szatmári kamara története a 14. század közepéig. In: Az ecsedi Bátoriak a 15–17. században. Szerk. Szabó Sarolta, C. Tóth Norbert. Nyírbátor 2012. 75–76.

¹⁹ *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae*. A magyarországi középkori latinság szótára I–V. Ed. Iván Boronkai, Ibolya Bellus, Kornél Szovák. Bp. 1987–1999. (a továbbiakban: LLMAeH) IV. 138. Megfelel a 'Grube' német szónak, ami a föld felszínén lévő bemélyedést jelentette. *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. IV/1. Leipzig 1935. 611.

²⁰ LLMAeH IV. 138. példái; *Lexicon medii et infimae Latinitatis Polonorum*. Ed. Mariana Plezi. IV. Vratislaviae–Varsoviae–Cracoviae–Gedani 1975–1977. 350–351. Idézhető egy 1455.évi oklevél részlete: „fodinas seu foveas fodinarum ac montanarum in Kapnik ... laborare seu aperire voluerint” – *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 425. Egy 16. századi magyar forráshely külszíni bányaművelés gödrére alkalmazza a szót. MNL OL NRA Fasc. 525. Nr. 40. Köszönöm, hogy a Magyarországi Középkori Latinság szótára céduláit megnézhettem.

²¹ *Vita et Miracula Sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis*. Ed. Dr. Wojciech Kętrzyński. In: *Monumenta Poloniae Historica* IV. Lwów 1884. 696.; *Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból* II. Szerk. Madas Edit, Klaniczay Gábor. Utószó: Klaniczay Gábor. Bp. 2001. 118–121., 135. (Veszprémy László fordítása). A legenda keletkezésére: Uo. 118–121. (Ryszard Grzesik írása). 1411-ben Máramarosban egy helység határa érintette „veteres foveas seu salifodinas vulgo Soakna vocatas” – DL 62 370., DF 209 539.

²² LLMAeH IV. 137.; *Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum*. *Fundamenta operis posuit Bohumil Ryba*. II. Pragae 1993. 739–740.; *Magyar oklevél-szótár*. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte: Szamota István. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerk. Zolnai Gyula. Bp. 1902–1906. 29–30., 850–851., 1082.

²³ A Szent-Iványi család levéltára 1230–1525. Mályusz Elemér kézirata alapján szerk. Borsa Iván. Bp. 1988. 38., 62. sz. Arra, hogy érc után így kutattak l. *Georgii Agricolae Kempnicensis medici et philosophi clariss. De re metallica libri XII*. Basileae 1657. 28. (Agricola a 'fossa' szót használta.)

esetleg négyszögletes) vájógdörre gondolt, ahol külszíni fejtést folytattak, s nem olyan létesítményre, ahol nagy mélységben folyt volna a munka. IV. Béla király oklevelének fentebbi részlete alapján arra gondolhatunk, hogy nem csupán Désánán lehetett ilyen típusú akna, hanem másutt is.

Mint ismeretes, nálunk a 18. század végéig harang alakú bányateret alakítottak ki a föld alatt a sótömszben, s addig mélyítették, amíg érdemes volt bányászni, vagy a betörő víz miatt nem kellett a munkát abbahagyni. Akadt hajdan olyan feltevés, amely a mélyművelésre való áttérést a 6. századra tette, ám más vélemény szerint erre csupán a 12–13. században került sor.²⁴ Az 1248. évi adat fordulata véleményem szerint azt jelezheti, hogy külszíni fejtéssel számolnunk kell a 13. századi Erdélyben, és ezt a föld mélyében folyó bányászathoz képest kezdetlegesebb művelési módot az Árpád-kor korábbi évszázadaiban szintén alkalmazták. Idézhető a Székelyföld, ahol egész a 18. század végéig csupán a felszínhez közeli lelőhelyeket aknázták ki, négyszögletes, legfeljebb 15–20 méter mély gödröket ásva.²⁵

Párhuzamként említhető, hogy a fémbányászatban először felszíni fejtéssel jutottak az értékes érchez. Ilyenkor még nem mentek mélyen a föld alá, hanem ásott, nyitott gödrökben (aknában), felszínhez közeli tárnákban folyt a kitermelés. Csak midőn ezek a készletek kimerültek, illetve a termelés növelése megkívánta, tértek át a mélyművelésre.²⁶

A kősó bányászatát különböző igékkel fejezték ki a források. Anonymus a gyakori *fodio* igét használta (*ibi foderetur sal et salgenia*), amely ez esetben ásást jelenthetett.²⁷ Az ásvány fejtésére a latin *effodio* (= kiás, előás, ásással megnyit) igét is alkalmazta forrás, mint az említett bakonybéli oklevél vagy Bartholomaeus Anglicus 1245 körül készült, számos hiteles részletet tartalmazó földrajzi leírása.²⁸

²⁴ Wollmann V.: *Mineritul i. m.* 417.; *A magyar bányászat története i. m.* 49.

²⁵ Verancsics ezt írta róluk: „Siculi vero in ipsis domibus vix sesqui palmi patefacta terra effodiunt, et tum quoque, cum uti volunt.” – Verancsics Antal összes munkái I. Pest 1857. 141.; *Johann Ehrenreich Fichtel*: *Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen II. Die Geschichte des Steinsalzes und der Steingruben im Großfürstenthum Siebenbürgen.* Nürnberg 1780. 121.; *Sófalvi A.*: *A Sóvidék i. m.* 179.

²⁶ *Paulinyi Oszkár*: *A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesérc bányászatban.* Bp. 1966. 30–34.; *Gerd Weisgerber*: *Zur technischen Revolution des Bergbaus im Mittelalter.* In: *Alter Bergbau in Deutschland.* Hrsg. Heiko Steuer, Ulrich Zimmermann. Stuttgart 1993. 99.; *Gömöri János*: *Korai középkori vasércbánya és vasolvasztó kohó Kópházán.* In: *Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban.* Szerk. Gömöri János. Sopron–Szombathely 1999. 238.; *Szemán Attila*: *Újabban előkerült középkori bányaszerszámok Rudabányáról. Bányászat-történeti Közlemények 7. (2009) 21.*

²⁷ *LLMAeH V.* 116–117.; *SRH I.* 66. *Salgenium* = kősó. vö. *Bartal A.*: *A magyarországi i. m.* 387.

²⁸ *LLMAeH III.* 291.; *Anton Schönbach*: *Des Bartholomaeus Anglicus Beschreibung Deutschlands gegen 1240. Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 27. (1906) 75.*; *A mű keletkezésére, információi eredetére vö. Uo.* 65–68.; *Bartholomaeus Anglicus and his Encyclopedia, by M. C. Seymour and Colleagues.* London 1992. 26–35.; *Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna*: *Angol–magyar kapcsolatok a középkorban I–II.* Bp. 2008. I. 244–246. (Papp Zsuzsanna része).

A só mellett más ásványi kincsek bányászatának kifejezésére szintén használták ezt az igét.²⁹ 1308 táján keletkezett beszámoló a kő bányászatához hasonlítva ezt a tevékenységet, a rokon értelmű *cavo* (= kiás, kiváj) igével fejezte ki.³⁰ Tudnunk kell, hogy a kősót nálunk is vágták, majd a tömböket törvényes méretűekre darabolták, miképpen Lengyelországban.³¹

A 13. századi források azt mutatják, hogy különböző fajtájú sót termeltek ki. Az egyiket *sal terrestris*nek, a másikat *sal aquaticum*nak nevezték.³² Az elnevezés azzal magyarázható, hogy az előbbi szekéren, szárazföldön szállították el a bányákból, míg az utóbbit vízen, hajóval továbbították.³³ Az előbbi nagy méretű volt, s az 1233. évi beregi egyezményben 80–100 *zuan* (darab) hivatalos határvidéki árát egy márkában rögzítették. A vízen szállított fajtából a megegyezés szövege szerint kétfélét vágtak. A kisebbiknek a hivatalos ára töményenként (10 ezer darab) 8–10 márkát tett ki, míg a nagyobbikból 25–26 márkában állapították meg ugyanennek a mennyiségnek a hivatalos árát. Az árba természetesen beleértendő a szállítási költség. Sajnos nem tudjuk meghatározni a súlyukat.³⁴ A bányászat, a méretre vágás során apró törmeléksó keletkezett. Ezt a fajtát kapták meg a királytól az 1224. évi Andreanum szerint évente három alkalommal a dél-erdélyi szászok.³⁵

²⁹ Sóra idézhető még többek között: Isidori Hispalensis episcopi etymologiarum sive originum libri XX. Recognovit brevique adnotatione critica instruit W. M. Lindsay. I–II. Oxonii 1911. II. 186., illetve Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Ed. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. 208–209. Kőre, más ásványi kincsre: Thesaurus linguae Latinae I–VIII. Lipsiae, 1900–1966. V/2. 196.; *Schönbach A.*: Des Bartholomaeus i. m. 69., 77.; *Petrus Ransanus*: Epithoma rerum Hungararum. Curam gerebat Petrus Kulcsár. Bp. 1977. 67. stb.

³⁰ LLMAcH II. 81.; Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Ed. Dr. Olgierd Górka. Cracoviae 1916. 45. A 'cavo' kifejezést szintén használták kő, márvány bányászatával kapcsolatban. Vö. Thesaurus i. m. III. 654.; Isidori Hispalensis i. m. 194. Az Anonymi Descriptio földrajzi ismeretei magyar információkon alapulhattak, vö. *József Deér*: Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 45. (1931) 18–20. A szerző a só bányászatával foglalkozó részt Anonymus már idézett helyével állította párhuzamba. Vö. még *Borzákné Nacsa Mária – Szegfű László*: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről (Descriptio Europae Orientalis). A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Szerk. Békési Imre. Szeged 1987. 13.

³¹ Urkundenbuch i. m. I. 133., 170. Egy 1402. évi lengyel oklevélben ezt olvassuk: „de sale excidere seu effodere.” – *Jerzy Zathej*: Z źródeł do dziejów walki klasowej w żupach Krakowskich. Wrocław 1955. 177.

³² Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874. (a továbbiakban: MES I.) 478.

³³ ÁUO XI. 148., 150–151.; PRT VIII. 282.; EO I. 206. sz.; LLMAcH I. 216.

³⁴ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislavae 1971. 296.; Reg. Arp. 505. sz. A középkor végén is a szekérsó nagyobb volt, mint a hajósó. Vö. *Draskóczy István*: 15. századi olasz jelentés Erdély ásványi kincseiről. In: Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára. Szerk. Papp Imre, Angi János, Pallai László. Debrecen 2010. 54–55.

³⁵ Urkundenbuch I. 35. Tehát az Andreanum szerint a szászoknak nem volt bányászati jogosítványuk.

A 11–13. században a munkát a királyi és egyházi birtokon élő szolgai állapotú bányászok végezték. Nem véletlen, hogy Bakonybél említett sószállítói, majd utóbb bányászatra szorított szolgálónépei, midőn elhagyták a monostor szolgálatát Szent László halála után, a királyi udvarnokok közé lettek besorolva.³⁶ 1211-ből, 1233-ból származó híradás szerint a pannonhalmi apátság embeerei a monostornak járó ásványhoz nem könnyen jutottak hozzá, a *salifodinarisok* és mások zaklatták őket az aknánál (*in ipso loco salifodine*), akadályozva annak szabad elszállítását. A *salifodinaris* bányászt jelentett.³⁷

Erdélyben a mongol támadás 1241-ben súlyos pusztítást okozott, s ezután újra kellett indítani a bányászatot. Nem véletlen, hogy IV. Béla király Pál országbírónak az ország helyreállításában szerzett érdemei között nem feledkezett meg arról, hogy megnyitotta a sóaknákat (*salifodinas*).³⁸

Az uralkodók a 13. században kereskedelmi monopólium kialakítására törekedtek, hisz így több pénzt remélhettek a bányászatból, kereskedeleméből.³⁹ A népesség növekedése, a század gazdasági és társadalmi változásai miatt mind több sóra volt szükség. A királyi hatalom városi kiváltságok adományozásával igyekezett bányászathoz értő szakembereket (így németeket is) vonzani a sóbányákhoz, ami változást hozott magával.⁴⁰ Reformokra került sor, a király kereskedelmi monopóliumának elve vált zsinórmértékké. A tatárjárás utáni intézkedések megindítása IV. Bélához köthető. Fia, a későbbi V. István 1260-tól 1270-ig kormányozta Erdélyt. Az általa irányított országrészben szinte szuverén uralkodóként viselkedett. A fontos döntéseket ő hozta meg (de nem teljesen apjától függetlenül).⁴¹

1262-ben az egymással ellenséges viszonyban lévő IV. Béla és fia egyezséget kötöttek. Ebben foglalkoztak a sóval is. A belőle származó bevétel, az irányítás közös maradt, rögzítették, hogy fele-fele arányban osztják meg a kitermelés költségeit, és egyformán részesülnek a jövedelméből, kitértek a kereskedelemére.

³⁶ *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyságról. Szerk. Ladányi Erzsébet. Bp. 1998. 150–169.; *Paulinyi O.*: A sóregálé i. m. 15–16. Európában a bányákban, a sófőző üzemekben a korai középkorban szolgák/rabszolgák dolgoztak, akiket a többi hasonló állapotú személytől szaktudásuk különböztetett meg. Vö. *Rudolf Palme*: Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte der inneralpinen Salzwerke bis zu deren Monopolisierung. Frankfurt am Main–Bern 1983. 9., 14–20.

³⁷ PRT I. 620., 724.; *Szovák Kornél*: Pótlások a Magyarországi Középkori Latinság Szótárához. Acta 1994: 1. sz. 260.

³⁸ ÁUO VII. 283.; *Kristó Gy.*: A korai i. m. 210–218.

³⁹ *Paulinyi O.*: A sóregálé i. m. passim; *Kubinyi, A.*: Königliches i. m. 213–217.

⁴⁰ *Paulinyi O.*: A sóregálé i. m. 16–17.; *Mureşan, P.*: Aspecte i. m. 393–394.; *Paul Niedermaier*: Ortschaften des Siebenbürgischen Salzbergbaus im Mittelalter. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 40. (1997: 1–2. sz.) 127–128.; *Kristó Gy.*: A korai i. m. 157., 245–247.; *Szende Katalin*: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. In: Debrecen város 650 éves, várostörténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. Debrecen 2011. 33–39.

⁴¹ EO I. 218., 233., 237., 299., 315., 371., 464., 465., 466. sz.; II. 177., 456. sz.; *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 112–115., 73.; *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Bp. 2007. 13., 21–31.

Kimondták, hogy egyforma joghatósággal rendelkeznek. Az igazgatást szintén megosztották egymás között.⁴²

Két munkás csoportot említ a szöveg. Az egyikhez tartozóknak *salifossore*s a neve (*populi, qui salifossore vocantur*), s csak annyit tudunk meg róluk, hogy felettük fele-fele részben a két fél officialisai gyakorolják a felügyeletet. A másik csoport tagjait az *incisore*s elnevezéssel illették, és a felek saját költségükön fogadták fel őket. A *fossor* az, aki ás, ám bányászt is jelenthetett ez a szó, az *incisor* megnevezés (ami sóbányászokkal kapcsolatban a 13. században tűnik fel) pedig sóvágó munkást jelentett a késő középkori Magyarországon. Ekkor már ezzel a szóval, illetve a vele rokon értelmű szavakkal a mélyben dolgozó sóbányászt jelölték, s nem a *fossor* elnevezést alkalmazták rájuk.⁴³ Nem tudjuk, miként került a bányákhoz a 13. századi *salifossor*, de az *incisort* – mint láttuk – pénzért fogadták fel. Az a gyanúnk, hogy a *salifossor* a korábbi szolgai állapotú sóbányász elnevezése lehetett,⁴⁴ míg az *incisor* a szöveg alapján bizonyosan szabad ember volt. Amennyiben az uralkodók a 13. század második felének viszonyai között a bányászokat meg akarták tartani, s a termelést növelni akarták, elkerülhetetlen volt a szolgák felszabadítása.⁴⁵

A bányahelyek közül Torda, Désakna, Szék, Kolozs kapott (hasonló) kiváltságokat a 13. század második felében, s ezzel ezek a helységek lettek Erdélyben a legfontosabb termelő helyek. Mellettük még Vízakna emelkedett ki, ám az V. Istvánnak tulajdonított privilégiuma igen gyanús.⁴⁶ A fontos sókikötő, Dés polgárai szintén igyekeztek kiváltságokhoz jutni.⁴⁷

⁴² MES I. 478.

⁴³ LLMAcH IV. 137., V. 122. A 'fossor' szót Lengyelországban néha a sóvágóra alkalmazták. Vö. Lexicon medii et infimae i. m. 349. Az 'incisor' kifejezésre l. *Iványi Béla*: Két középkori sóbánya-statutum. Századok 45. (1911) 24–30., 100–107. Hívták még 'cisor'-nak, 'excisor'-nak: LLMAcH II. 132., III. 391., V. 122. A késő középkorban (és a kora-újkorban) az 'incisor'-ok a mélyben lévő harang alakú bányatérben dolgoztak, a sótalpról nagyobb tömböket feszítettek fel, és ezt vágták kisebb darabokra. *Draskóczy I.*: 15. századi olasz i. m. 54.

⁴⁴ A mélyművelés során szaktudást igénylő, veszélyes feladatnak számított az új akna létesítése. Biztonságos járatot kellett készíteni, gondoskodni kellett arról, hogy víz ne érje a sót. Azok, akik ezt végezték, kezdték meg a sótelepben a harang alakú tér kialakítását. Ez a munka a késő középkorban a vágók feladatához tartozott (DF 212 979.), ám az 1498. évi máramarosi szabályzat azokat, akik új aknát létesítettek, 'fossore'-nak (ásók) nevezte, ezzel is jelezve munkájuk jellegét (Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban. 1300–1525. Összegejtőtte, átirta: Balogh István. Szerk. Érszegi Géza. Nyíregyháza 2000. 91.)

⁴⁵ *Palme, R.*: Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte i. m. 20–22.

⁴⁶ Vízakna V. István király által kiadott és III. András által átirított privilégiumának tartalma olvasható I. Mátyás 1467. évi oklevelében, ami sokáig csupán 18. századi másolatból volt ismeretes. Ám 1519-ben II. Lajos (1552. évi másolatban olvasható), majd az ő kiadványát 1528-ban I. Ferdinánd írta át (Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Hofkammerarchiv. Handschriften. 373. fol. 62r–63r., MNL OL A 57. Libri regii I. 151–152. – Királyi könyvek CD). Kritikája: *Jakó Zsigmond*: Vízakna hamisított okleveleiről. In: In honorem Gernot Nussbächer. Ed. Daniel Nazare, Ruxandra Nazare etc. Braşov 2004. 196–197.

⁴⁷ *Jakó Zsigmond*: Újabb adatok Dés város legrégebbi kiváltságseveleinek kritikájához. In: *Üő*: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bp. 1997. 9–26.

Désakna és Torda kiváltságait ismerjük III. András király 1291. évi hiteles okleveleiből. A désaknaiak IV. Béla és V. István királyoktól kaptak előjogokat, Torda szintén III. András előtt jutott kiváltságaihoz. Privilegiumaik szerint bírót választhattak, aki minden ügyben ítélt. Azt a bírót, aki nem hoz ítéletet, a király vagy a tárnokmester elé kellett idézni. Mentesültek a vajda, a megyésispán hatósága alól (a tordai oklevél még ezek tisztjeit is megemlíttette). *Descensus* kötelezettsége sem terhelte őket. Buda, Esztergom, Szatmár és más szabad falvak jogait kapta Désakna. Ezen kívül a két helység lakói különböző mértékű vámmentességhez jutottak, Torda heti piac tartására kapott jogot, és a király bizonyos földterületet adományozott az utóbbi településnek. A kiváltságlevelek foglalkoztak a lakosoknak a só bányászatával, kereskedelmével, szállításával kapcsolatos jogaival is.⁴⁸

Désaknán a kamara ispánok kötelesek voltak 100 só után a sóvágóknak (*salicidis seu excisoribus salium*) dénárban négy pondust fizetni, míg a só fuvarozóinak ugyanezen mennyiségért két pondus járt. Vagyis őket a királyi kamara fizette, bérük a teljesítménytől függött.

Mind itt, mind Tordán királyi akna, azaz *salifodina* működött. Arról is olvashatunk, hogy Désaknán a kamara ispánok a *hospesektől* bármely sóaknát évenként június 24-ig (Keresztelő Szent János ünnepe) hét márkáért, majd az év második felében november 11-ig (Szent Márton ünnepe) ismét hét márkáért kötelesek visszaváltani (megváltani).⁴⁹

Ezek a *hospesek* értettek a sóbányászathoz, hisz Désaknán Szent Márton ünnepe előtt s után 3-3 napot, Tordán ezen ünnep előtt 8 napot szabadon, tized és vám fizetése nélkül bányászhattak a maguk hasznára (természetesen megeshetett, hogy helyettük mások dolgoztak), és ezt a sót szabadon eladhatták, a vajda vagy az ispán pedig nem zaklathatta őket.⁵⁰

Sajnos a désaknai oklevél túl szűkszavú ahhoz, hogy pontosan megállapítsuk, milyen szerepe lehetett a *hospeseknek* a királyi sóbányászatban. Az oklevél fogalmazója nem azonosította őket az *excisorokkal*, bár az utóbbiak is lehettek természetesen a *hospes* közösség tagjai.

Tudjuk, a nemesfémbányászatban önállóan vállalkozó bányászok dolgoztak, majd miután áttértek a mélyművelésre, a bányát birtokló földbirtokosok bérlet formájában a vájárok szövetkezetének adták át az üzemet. Ugyanis ők rendelkeztek a szükséges szaktudással, ők viselték a művelés minden kockázatát, a víztelenítés megoldásának gondját, ám a haszon is az övék lett.⁵¹

⁴⁸ Urkundenbuch i. m. I. 169–170., 181–182. A kor „hospes”-, illetve városi kiváltságleveleit elemzi: *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 7–18. Libera villa fogalmára l. *Ladányi Erzsébet*: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. Történelmi Szemle 23. (1980) 450–477.

⁴⁹ „ab hospitibus nostris ... quamlibet salifodinam redimant” – Urkundenbuch i. m. I. 170.

⁵⁰ Urkundenbuch i. m. I. 170., 182.; EO I. 465. sz.; *Paulinyi O.*: A sóregálé i. m. 17. sófejtőknek adott segélynek tekinti az intézkedést.

⁵¹ *Paulinyi O.*: A vállalkozás i. m. 40–47.

Lengyelországban 1278-tól csak az uralkodó működtethetett sóbányát. Ugyanakkor a fejedelmeknek nem volt elég pénzük az üzemeltetésre, így vállalkozókat (földalatti bányászathoz értő németeket) vontak be. Mások végezték az akna nyitását, a mélyben a fejtőhely kialakítását, mások (*sectores* = vágók) vágták ki a tömböket, amiket törvényes méretűekre daraboltak. Az előbbi csoporthoz tartozó vállalkozó a kezdetben kibányászott só egy részét megtarthatta, ezen kívül örökre járadékra tarthatott igényt. A vágók örök időkre jogosultak lettek egy fejtőhelyre (a jogot örökíthették, eladhatták), továbbá a kibányászott mennyiség után meghatározott pénzösszeg járt nekik. A bányánál dolgozó többi személy (szállító stb.) a királyi bányaiüzem fizetett alkalmazottja volt. Az akna lett az üzem központja.⁵²

A sóbányászat ügyei a 13. század végén Erdélyben a sokréttű tevékenységet ellátó kamarához tartoztak. Élén a kamaraispán állt, a kitermelt ásvány felett diszponált, fizette a sóvágókat, a szállítókat. *Officialisai* végezték a bányahelyeken az irányító feladatokat.⁵³ A kamaraispán, illetve a vajda, a megyéispán ellenőrizték a kereskedelmet, és csak azokat nem akadályozhatták a termék szabad árusításában, akiknek erre engedélyük volt.⁵⁴ Úgy látszik, hogy a termelés növelése érdekében a királyi főtulajdonjog sértetlensége mellett a bányaiüzem igénybe vette a *hospesek* szakértelmét új akna nyitásában, működtetésében. A lengyel példa alapján valószínűsíthető, hogy tőkájuk bevonására is sor kerülhetett. Az, amit kitermeltek/kitermeltettek, elvben nem az övék (igaz, a kamara fizetett érte). Nem tudjuk pontosan, hogy milyen aknákat létesítettek, üzemeltettek. Az sem állítható egyelőre bizonyosan, hogy – miként a nemesércbányászatban – többen szövetkeztek volna a feladatra. Mindezt kaptak évente aknánként 14 márkát, engedélyezték bármelyiküknek, hogy Szent Márton ünnepe körül néhány napig a maga hasznára vág hasson sót. Tevékenységük feltehetően nem csupán új felszíni akna létesítésére korlátozódott, hanem a magasabb hozamot biztosító mélyműveléssel is kapcsolatba hozható.⁵⁵

⁵² *Antonina Keckowa*: Die Frage der Übernahme von Rechtsinstitutionen des Erzbergbaus auf den polnischen Salzbergbau der feudalen Epoche. Freiburger Forschungshefte, D 48 (1965) 53–61.; *Anton Jodłowski*: Historischer Abriß des Salzbergwerks von Wieliczka vom Mittelalter bis zur Gegenwart (15. bis 20. Jahrhundert). In: Le monde du sel. Mélanges offerts à Jean-Claude Hocquet. Eds. Carol D. Litchfield, Rudolf Palme, Peter Piasecki. = Journal of Salt History. 2001. 291–292. A magyar párhuzamra felfigyelt *Józef Piotrowicz*: Die mittelalterlichen Ordinationen und Regelungen der Herrscher von Polen für die Krakauer Salinen. In: Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte. Hrsg. Jean-Claude Hocquet, Rudolf Palme. Schwaz 1991. 276. Részben ezzel a rendszerrel magyarázható, hogy Lengyelországban a magyarnál fejlettebb bányaiüzem alakult ki a középkor végére.

⁵³ MES I. 478.; Urkundenbuch i. m. I. 170.; *Weisz B.*: Megjegyzések i. m. 49. A bányakamarákra vonatkozó első adat a 13. sz. végén tűnik fel a fémbányáknál. Vö. *Weisz Boglárka*: A nemesércbányákból származó királyi jövedelmek az Árpád-korban. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Szerk. Révész Éva, Halmágyi Miklós. Szeged 2007. 258.

⁵⁴ *Paulinyi O.*: A sóregálé i. m. 17.; *Weisz B.*: Megjegyzések i. m. 49.

⁵⁵ Gyanúnk szerint elsősorban ezt az utóbbi tevékenységet várták el tőlük. A bármely aknaért fizetett 14 márká 16 800 sókocka után járó bérnek felel meg.

1298-ban Soos Péter 27 márkáért és két adómentes (kivéve a királyi *collektát*) telekért adta el két birtokát Désaknának. Nem lehetett szegény ember, a nevéből ítélve valamilyen köze volt ehhez a termékhez.⁵⁶ 1328. évi vizsgálatból tudjuk, a szebeni prépostság vízaknai aknáját hol maga üzemeltette, hol bérbe adta.⁵⁷ Az üzemeltetéshez tehát akadt tőke és szakértelem is.

Arra lehet következtetni, hogy a fémányászathoz hasonlóan⁵⁸ ebben a bányászati ágazatban a szabad bányamunkások (vágók) mellett szintén számolnunk kell bányavállalkozókkal a 13. század utolsó harmadában s a 14. század elején, akikkel szerződést kötött a kamara. Ők lehettek azok, akik számára az említett privilégiumok kedvező feltételeket kínáltak a letelepedéshez. Bányászathoz értők, jobbára idegenek lehettek ők, miként a fémányászatban. A *hospes*ek megjelenésével a hazai sóbányászatban technikai váltás indult meg.

A királyi sóbányák bányászainak, üzemeltetőinek helyzete (Lengyelországhoz hasonlóan) nem azonos a nemesfémányáknál tevékenykedőkével. Az általuk kitermelt só nem lett az övék (kivéve azt, amit engedélyeztek számukra), meghatározott összeg járt nekik, a királyi bányatulajdon épségben maradt. A *hospes* tehát ugyan vállalkozó, de szerepe kisebb lehetett, mint a nemesfémányáknál feltűnő vajúróké.⁵⁹

Sajnos keveset tudunk a Székelyföld sóbányászatáról. Külszíni művelést folytatott Erdély ezen részén.⁶⁰ A 13. században kiépülő királyi sómonopólium I. Károly idején vált teljessé.⁶¹ A 14. században az Árpád-kori alapokon fejlődött tovább a bányászat.

⁵⁶ EO I. 573. sz.

⁵⁷ Urkundenbuch i. m. I. 415., 418–419. A forma a nemesércbányáknál szintén a bérlet volt.

Paulinyi O.: A vállalkozás i. m. 44.

⁵⁸ *Szűcs J.*: Az utolsó i. m. 228–229.

⁵⁹ *Paulinyi O.*: A vállalkozás i. m. 44–54., 60–68.; *Weisz B.*: A nemesércbányákból i. m. 252–258.

⁶⁰ *Sófalvi A.*: Sóvidék i. m. 173–176.

⁶¹ *Kubinyi, A.*: Königliches i. m. 217.